

Rayat Shikshan Sanstha's
Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Ramanandnagar (Burl)
Tal: Palus, Dist. Sangli, MH (India)
Two-Day National Seminar
On

Impact of Globalization on Indian Democracy

Organized by
Department of Political Science & IQAC
Sponsored by
ICSSR, New Delhi

Editor
Dr. Mrs. Shital Chandrakant Patil

Co-Editor
Mr. Shailesh Bhimrao Kamble

Akshara Publication

14	Artificial Intelligence in Shaping Public Opinion Measurement in Indian Democracy-	104
	Ms. Shubhangi Bharat Kurhade	
15	१९९१ नंतरच्या भारतातील आर्थिक सुधारणांचा ऐतिहासिक आढावा - श्रीमती तेजश्री तानाजी सरकाळे	112
16	जागतिकीकरण, भारतीय लोकशाही आणि सद्यस्थिती- प्रा.मनीषा अर्जुन सोनावणे	119
17	डिजिटल डेमोक्रेसी - प्रा. गीतांजली शंकराव चव्हाण	131
18	The Role of Artificial Intelligence and Algorithms in Shaping Democracy -Dr. G.R.Patil	137
19	जागतिकीकरणाचा भारतीय महिलांच्या जीवनावर झालेला परिणाम: एक अभ्यास - प्रा.क्रांती शरद कांबळे	141
20	डिजिटल लोकशाही, प्रसार माध्यमे आणि राजकारण - प्रा. डॉ. अवधूत टिपुगडे	146
21	जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवर झालेला परिणाम - प्रा.डॉ.दिलीप महादू कोने / प्रा.स्वाती प्रभाकर मगदूम	154
22	Adapting to Change: Business Resilience in a Disruptive World- Prof. Mrs. Pratibha Dattatraya Pudale	159
23	बळीराजा स्मारक धरण लढय्यामधील श्रमिक मुक्ती दलाचे योगदान डॉ. शामराव मल्हारी घाडगे / कु. कुंभार भाग्यश्री शामराव	164
24	डिजिटल लोकशाही : संधी आणि आव्हान - प्रा. अंकित सतीशराव पाटील	170
25	ई - गव्हर्नन्स आणि पारदर्शकता- प्रा. सागर रामराव कुंडले	178
26	स्त्री शिक्षणाच्या अग्रदूत सावित्रीबाई फुले प्रा डॉ.राजेंद्र रघुनाथ सोनावले / प्रा. योगिता पोपट कांबळे	187
27	Cyber Security and Cyber Law in India Mr. Patil Baban D./ Mr. Mugali Anup P.	191
28	Impact of Globalization on Indian Democracy and Society - Dr. Bharat Shamarao Sakate	197

23.

बळीराजा स्मारक धरण लढ्यामधील श्रमिक मुक्ती दलाचे योगदान

कु. कुंभार भाग्यश्री शामराव
संशोधक विद्यार्थिनी
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
नारायणगाव

डॉ. शामराव मल्हारी घाडगे
संशोधन मार्गदर्शक व उप-प्राचार्य,
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
विद्याप्रतिष्ठान, बारामती

प्रस्तावना: श्रमिक मुक्ती दल ही महाराष्ट्रातील एक सामाजिक-राजकीय संघटना आहे. महाराष्ट्रात कामगार, शेतकरी शेतमजूर, अभयारण्यग्रस्त, धरणग्रस्त, दुष्काळग्रस्त, महिला व आदिवासींना न्याय मिळवून देण्यासाठी डॉ. भारत पाटणकरांच्या नेतृत्वाखाली इ. स. 1980 साली स्थापन झालेल्या श्रमिक मुक्ती दलाने अनेक लढे उभे केले व त्यांना न्याय मिळवून दिला. दोन दशकाहून अधिक काळ पाण्याच्या हक्कांसाठी आंदोलन छेडण्यात श्रमिक मुक्ती दलाची भूमिका महत्त्वाची आहे. या संशोधन पेपरचा उद्देश श्रमिक मुक्ती दलाच्या श्रमिक वर्गाला संघटित करण्यात, सामाजिक-राजकीय जाणीवेला चालना देण्यात आणि समाजातील शोषित घटकांना नेतृत्व प्रदान करण्यात बळीराजा धरण संघर्षातील योगदानाचे विश्लेषण करणे हा आहे.

बीजशब्द: पाणी प्रश्न, लढा, श्रमिक मुक्ती दल, बळीराजा धरण.

उद्दिष्टे:

- 1) पाणी प्रश्न चळवळी संदर्भात निर्माण झालेले प्रश्न समजून घेणे.
- 2) लोकांनी उभारलेल्या लढ्याचा अभ्यास करणे.
- 3) श्रमिक मुक्ती दलाचे या लढ्यातील योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करताना प्रामुख्याने प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा आधार घेऊन ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे.

बळीराजा धरण संघर्ष निर्माण होण्यामागची पार्श्वभूमी: 1982-83 च्या शतकात मुंबई कापड संपाची पार्श्वभूमी होती. ज्याचे नेतृत्व डॉ. दत्ता सामंत यांनी केले होते. हा संप दीर्घकाळ चालला आणि शेवटी अयशस्वी झाला त्यामुळे मुंबईची औद्योगिक केंद्र म्हणून ओळख निर्माण करणाऱ्या कापड गिरण्या आणि कापड गिरण्या कामगारांचे

महत्त्व कमी झाले.बहुतांशी कापड गिरणी कामगार मूलतः ग्रामीण महाराष्ट्र मधून मुंबईत कायमस्वरूपी रोजगाराच्या शोधात स्थलांतरित झाले होते कारण सातत्यपूर्ण उत्पन्न नसल्यामुळे आणिपश्चिम महाराष्ट्रातील दुष्काळी भागामधील शेती ही प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून होती तसेच एकाच पिकावर अवलंबित्व असल्यामुळे कमी उत्पन्न प्राप्त होते. 1982- 83 च्या संपादरम्यानसंप देणाऱ्या संघटनांनी कामगारांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी त्यांना त्यांच्या गावी परत जाण्यास सांगितले आणि संप पुढे ढकलला. संपाचा तोडगा निघण्याची चिन्हे दिसत नसल्याने अधिकाधिक कामगारांनी त्यांच्या गावी परतण्याचा निर्णय घेतला.संपाच्या वर्षानंतरच दुष्काळ पडला आणि सरकारला रोजगार हमी योजनेअंतर्गत विशेषतः खानापूर तालुक्यासारख्या दुष्काळी भागात काम द्यावे लागले. फार मोठे शेतकरी वगळता मोठ्या संख्येने शेतकरी आणि शेतमजुरांना या रोजगार हमी योजनेचा आधार घ्यावा लागला. या योजनेत गावी परतलेले कापड कामगारही होते. या कापड कामगारांच्या युनियनच्या अनुभवाने त्यांना लवकरच रोजगार हमी योजनेविरोधात कामगारांना संघटित करण्याची गरज भासू लागली. भ्रष्टाचार आणि पगारामध्ये होणारा विलंब सर्रासपणे सुरू होता. यातील अनेक कामगार श्रमिक मुक्ती दलाच्या संपर्कात होते. श्रमिक मुक्ती दलाचा उद्देश सर्व प्रकारची दडपशाही, वर्ग-जात, लैंगिक अत्याचार दूर करणे हाच होता. श्रमिक मुक्ती दलाचे कार्यकर्ते व संस्थापक डॉ. भारत पाटणकर हे मूळचे सांगली जिल्ह्यातीलच होते. लवकरच श्रमिक मुक्ती दलाच्या कार्यकर्त्यांनी रोजगार हमी योजनेविरोधातील संघर्षाला सक्रिय नेतृत्व देऊन लढा सुरू केला.

बळीराजा धरण लढा:

श्रमिक मुक्ती दलाच्या नेतृत्वासह संघर्ष लवकरच मोठ्या मुद्द्यांवर पसरला. कापड कामगार परत आल्याने रोजगाराच्या स्थानिक मार्गावर चर्चा सुरू झाली. राज्य सरकारने असे जाहीर केले की सरकार रोजगार उपलब्ध करून देईल आणि केलेल्या कामाच्या अनुषंगाने योग्य मोबदला देईल. सरकारने आश्वासन देऊन रोजगार हमी योजना सुरू केली असली तरी कोणत्या प्रकारचे काम दिले जाणार हे स्पष्ट केलेले नव्हते. श्रमिक मुक्ती दलाने हा मुद्दा उचलून धरला आणि हा महत्त्वाचा मुद्दा बनवला.1972 च्या भीषण दुष्काळ नंतर अनेक वर्षे महाराष्ट्रात कार्यरत असलेल्या दुष्काळ निर्मूलन समितीच्या कामात इतर डाव्या पक्षांसह श्रमिक मुक्ती दलाचे कार्यकर्ते सहभागी झाले होते. दगड फोडणे आणि रस्ते बांधणे किंवा इतर कोणतेही कामे करण्यापेक्षा दुष्काळ निर्मूलनाचे उद्दिष्ट समोर ठेवून रोजगार हमी

योजनेने काम करावे यासाठी लोकांनी एकत्र येण्यास सुरुवात केली. खानापूर तालुका हा महाराष्ट्रातील सर्वात अवर्षण प्रवण तालुक्यांपैकी एक असल्यामुळे दुष्काळ निर्मूलन हा त्यांच्या उपक्रमाचा मध्यवर्ती भाग बनवण्याची कल्पना खानापूर तालुक्यातील लोकांच्या मनात रुजली ज्यामुळे चळवळीला ताकद मिळू लागली. ऑक्टोबर 1983 मध्ये औपचारिकपणे एक समिती स्थापन झाली आणि त्या समितीलाच मुक्ती संघर्ष चळवळ असे संबोधले गेले. खानापूर तालुक्यातील गावांमध्ये दुष्काळ निर्मूलनाच्या मागणीसाठी लोकांना एकत्र आणि संघटित करित असताना मुक्ती संघर्ष चळवळीला ब्रिटिश काळात स्थानिक जलसंचयसाठी विकसित केलेल्या काही योजनांची माहिती मिळाली, ज्या अद्याप राबविल्या गेल्या नव्हत्या. डावे पक्ष अधिकृतपणे मुक्ती संघर्ष चळवळी सोबत सामील झाले नसले तरी त्यांनी सक्रियपणे विरोधी केला नव्हता त्यामुळे खानापूर तालुक्यातील स्थानिक डाव्या पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचा त्याला पाठिंबा मिळाला.

येरळा नदी कृष्णा नदीच्या उपनद्यांपैकी एक होती. महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील खटाव तालुक्यात येरळा नदी उगम पावते आणि कृष्णा नदीला भेटण्यापूर्वी सुमारे 120 कि. मी. पर्यंत सांगली जिल्ह्यातील खानापूर आणि तासगाव तालुक्यात दक्षिणेकडे वाहते. एकेकाळी बारमाही असलेली ही नदी अनेक कारणांमुळे १९७० च्या दशकात हळूहळू हंगामी नदीत बदलली होती. लहान आणि मध्यम पाणी साठवण संरचनांचे बातम्या बांधकाम किनाऱ्यावर उसाची होणारी लागवड आणि त्या ऊस पिकासाठी शेतकऱ्यांनी वाढवलेले जलसिंचन आणि नदीपात्रातून मोठ्या प्रमाणावर झालेले वाळूचे उत्खनन याचा हळूहळू पृष्ठभागावर तसेच उपपृष्ठभागावरील पाण्याच्या प्रवाहावर परिणाम झाला. परिणामी थेट उपसा सिंचनाची सुविधा नसलेल्या शेतकऱ्यांसाठी वर्षभर पाणीपुरवठा होईल एवढी पाण्याची उपलब्धता नदीपात्रात नव्हती. खानापूर तालुक्यातील बलवडी गावातील संपतराव पवार आणि शेतकरी कामगार पक्षाचे नेते ज्यांनी मुक्ती संघर्ष चळवळीच्या स्थापना परिषदेत सहभाग घेतला आणि मदत देखील केली. मुक्ती संघर्ष चळवळ कार्यकर्त्यांनी नदी आणि इतर ओढ्यांवरील स्थानिक शेतकऱ्यांच्या मदतीने पाणी साठवण आणि साठवणुकीच्या शक्यतांचा शोध घेण्यासाठी पदयात्रा काढल्या. नदीच्या विरुद्ध काठावर वसलेली बलवडी आणि तांदूळवाडी ही दोन गावे या वाळू समस्येबद्दल आणि त्याच्या संभाव्य उपायांबद्दल चर्चा आणि वादविवादाची प्रमुख केंद्रे म्हणून उदयास आली. नदीपात्रातून वाळू उत्खनना विरोधात दाखल केलेली जनहित याचिका या चळवळीने जिंकली. मुक्ती संघर्ष चळवळ आणि शेतकरी

यांच्यात झालेल्या चर्चेमुळे बलवडी आणि तांदुळवाडी गावात दरम्यान एक लहान धरण बांधण्याची सूचना मिळाली ज्यामुळे संरक्षित सिंचनाचा कायमस्वरूपी स्रोत उभा राहिल. 1980 च्या अखेरीस मुक्ती संघर्ष चळवळीला पाणी वितरणाच्या व्यवहारिक व्यवहार्यतेबद्दल खात्री पटली. बलवडी आणि तांदुळवाडी येथील लोकांनी समान प्रवेशाच्या व्यापक तत्वांशी सहमती दर्शविली होती. आणि बळीराजा धरणातून एक एकर खात्रीशीर सिंचनासह तीन एकर जमीन वापराचे मॉडेल विकसित केले होते. दरम्यान मुक्ती संघर्ष चळवळीने खानापूर तालुक्यातील ताकारी उपसा सिंचन योजनेची पुनर्रचना करण्याची मागणी केली होती आणि त्याचे तत्व म्हणून समान पाणी वितरण हे होते. हा संघर्ष 1989 च्या उन्हाळ्यात एका परिषदेद्वारे सुरू करण्यात आला ज्यामध्ये 1,520 शेतकऱ्यांनी स्वाक्षरी केलेली निवेदन मुख्यमंत्र्यांना पाठवले गेले.

1950 मध्ये बलवडी येथे येरळा नदीवर शासनाने 460 हेक्टर जमीन ओलिताखाली आणण्याच्या उद्देशाने एक बंधारा बांधला होता. या बंधान्यातून 26 किलोमीटर लांबीचा कॅनॉल खोदला गेला आहे. परंतु या धरण योजनेतून 20 हेक्टर एवढे क्षेत्र सुद्धा ओलीताखाली येऊ शकले नाही. ही धरण योजना अयशस्वी ठरली आहे तसेच या बंधान्याबाबतच्या शासनाच्या चुकीच्या नियोजनामुळे हा बंधारा पूर्णपणे गाळाने भरून त्याची पाणी साठवण क्षमता पूर्णपणे नाहीशी झाली आहे. या बंधान्यामुळे नदीचे खालील पात्र लहान बनले असून पाण्याचा प्रवाह वेगवान बनला आहे. त्यामुळे बंधान्याच्या खालील नदीच्या पात्रातील वाळू वाहून गेली आणि खडक फक्त उघडे झालेले दिसत होते. पात्रातील वाळू वाहून गेल्यामुळे आणि यातून जी थोडी शिल्लक राहिली ती शासनाच्या सहकार्याने कंत्राटदारांनी उचलल्यामुळे नदीच्या पात्रात फक्त खडक उघडे पडलेले होते. वाळू नष्ट झाल्यामुळे पाणी पात्रात नदीपात्रात पाणीपुरण्याची व पाणी साठवण प्रक्रिया पूर्णपणे बंद झाली त्यामुळे नदीकाठच्या विहिरींचे पाणी तर नष्ट झालेच परंतु लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी देखील भटकंती करावी लागली. येथील कष्टकऱ्यांनी येरळेचे पावसाळ्यात वाहत जाणारे पाणी अडवण्याचे ठरवले परंतु त्यासाठी अस्तित्वात असलेले चुकीचे आणि जुने तंत्रज्ञान फेकून देऊन नवीन तंत्रज्ञानाने नियोजन पद्धतीने कमी खर्चात स्थानिक साधन संपत्तीचा उपयोग करून पर्यावरणाचा समतोल राखणारे धरण बांधण्याची ठरवली.

पावसाळ्यात वाहत जाणारे पाणी अडवून ते टंचाईच्या काळात शेतीला वापरण्यासाठी उपयुक्त ठरेल अशा प्रकारचे या धरणाचे महत्त्व कष्टकऱ्यांना पटवून

देण्याचे काम मुक्ती संघर्ष चळवळ आणि मुंबईचे संपकरी कामगार यांनी केली हा विचार लोकांना पटला अशा प्रकारचे धरण बांधण्याचा विचार पुढे आला. धरण बांधकामासाठी उपलब्ध असणारी नैसर्गिक साधन संपत्ती जी वाळूच्या रूपाने प्राप्त करून दिलेले आहे. तिचा वापर करण्याचे ठरले. धरण बांधकामासाठी संघटनेने वाळू उपसा परवाने शासनाकडून घेऊन योग्य पद्धतीने वाळू उपसा करून तिची विक्री करावी आणि या वाळू विक्रीतून मिळालेल्या नफ्यातून तसेच कष्टकऱ्यांच्या श्रमदानातून धरण उभे करण्याचे ठरले. धरणात साठलेले पाणी शेतीला देऊन दुष्काळ तर नष्ट करता येईलच त्याचबरोबर वाळूपरवाना संघटनेमार्फत बेसुमार चालू असलेल्या वाळू उपसण्यास प्रतिबंध करता येईल, असाही उद्देश या धरण बांधणीमागे होता. बलवडी- तांदुळवाडीच्या कष्टकऱ्यांनी धरण बांधणीचा संकल्प केल्यानंतर तो सिद्धीत नेण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाला. आणि यातूनच 1986 च्या दिपावली प्रतिपदेच्या दिवशी सकाळी दैनिक केसरीचे संपादक माननीय चंद्रकांत घोरपडे यांच्या हस्ते संकल्पचा नारळ वाढवला गेला. बलवडी- तांदुळवाडीच्या कष्टकरी शेतकऱ्यांनी सुरू केलेल्या अभिनव धरणाला बळीराजा स्मृती धरण असे समर्पक नाव दिले. बळीराजा धरणाचा उदय आणि निर्मितीच प्रामुख्याने राजकीय संघर्षातून झालेली आहे. बळीराजा धरणासारखी धरणे समाजाच्या विकासासाठी शासनाकडून बांधली जातात समाजाचे विकासाचे धोरण शासन ठरवते परंतु बळीराजा धरणाबाबत लोकांनीच आपल्या विकासासाठी स्वतःच निर्णय घेऊन प्रत्यक्ष धोरण आखून शासनाची कसलीही मदत न घेता त्याची अंमलबजावणी केलेली आहे म्हणूनच हे धरण वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे.

निष्कर्ष: श्रमिक मुक्ती दलाने बळीराजा धरण संघर्षात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांचे नेतृत्व, संघटित करण्याचे प्रयत्न आणि सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणांसाठीच्या वकिलीने चळवळीच्या यशात महत्त्वाची भूमिका बजावली. श्रमिक मुक्ती दलाने कामगार वर्गाला सक्षम बनविण्यात आणि सरंजामशाही शोषणाला आव्हान देण्यास मदत केली, ज्यामुळे शेवटी ग्रामीण महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय परिदृश्यात दीर्घकालीन बदल घडून आले. आव्हानांना तोंड द्यावे लागले तरीही, बळीराजा धरण संघर्षात श्रमिक मुक्ती दलाचा सहभाग हा सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी संघटित कामगार आणि तळागाळातील राजकीय सक्रियतेच्या शक्तीचा पुरावा आहे.

संदर्भ:

1) ओमवेद, गेल (१३ एप्रिल १९९१). "महाराष्ट्रातील पाणी-ताकारी शेतकऱ्यांच्या संघर्षाची चळवळ" आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक. - XXVI (15).

- 2) पाटणकर, भारत (५ डिसेंबर १९८१). "कामगार-वस्त्र कामगार आणि दत्ता सामंत". आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक . - XVI (49).
- 3) पवार बी. एन. , बळीराजा स्मृती धरण: पर्यायी विकासनीतीचे राजकीय विश्लेषण, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर प्रबंध, 1994
- 4) Satyapriya Rout, Revisiting Baliraja Dam Struggle: A Study of an Environmental Movement in Maharashtra, Sociological Bulletin 58(3):325 – 45, December 2009
- 5) Kaustubh Deval and Suhas Paranjape, Pani Sangharsh Chalwal: 1 A case study from South Maharashtra 2, India
- 6) Dr. Patankar, Bharat. 1997. "Critique of Krishna Valley Development Plan of Maharashtra government", booklet published by Shramik Mukti Dal
- 7) Dr. Patankar, Bharat and Comrade Pawar Sampatrao. 1986. 'Baliraja memorial dam' (Marathi Booklet) Kulkarni Balasaheb publisher.